

**НАЦІОНАЛЬНИЙ ПЕДАГОГІЧНИЙ УНІВЕРСИТЕТ
ІМЕНІ М.П. ДРАГОМАНОВА**

Петренко Ірина Миколаївна

УДК 37.014.52:281.9 (470) (477.5) „311”

**ЦЕРКОВНОПАРАФІЯЛЬНІ ШКОЛИ ЛІВОБЕРЕЖНОЇ УКРАЇНИ В СИСТЕМІ
ОСВІТНЬОЇ УРЯДОВОЇ ПОЛІТИКИ ЦАРСЬКОЇ РОСІЇ
(1884-1917 рр.)**

07.00.01 – історія України

**АВТОРЕФЕРАТ
дисертації на здобуття наукового ступеня
кандидата історичних наук**

Київ – 2005

Дисертацією є рукопис.

Роботу виконано на кафедрі давньої та нової історії України Київського національного університету імені Тараса Шевченка, Кабінет Міністрів України

Науковий керівник доктор історичних наук, професор
Катренко Андрій Миколайович,
Український науково-дослідний інститут
архівної справи та документознавства,
завідувач науково-інформаційного відділу.

Офіційні опоненти: доктор історичних наук, професор
Гусєв Віктор Іванович,
Київський національний університет імені
Тараса Шевченка, професор кафедри історії
для гуманітарних факультетів історичного
факультету;

кандидат історичних наук, доцент
Щербак Надія Олександрівна,
Національна академія внутрішніх справ України,
професор кафедри гуманітарних дисциплін.

Провідна установа Інститут історії України НАН України, відділ
історії України XIX – початку XX ст., м. Київ.

Захист відбудеться „20 ___” _травня__ 2005 р. о 14⁰⁰ _____ годині на засіданні спеціалізованої вченої ради К 26.053.02 у Національному педагогічному університеті імені М.П. Драгоманова, 01601, м. Київ, вул. Пирогова, 9.

З дисертацією можна ознайомитись у бібліотеці Національного педагогічного університету імені М.П. Драгоманова, 01601, м. Київ, вул. Пирогова, 9.

Автореферат розісланий „10 ___” __квітня__ 2005 р.

Вчений секретар

спеціалізованої вченої ради

Стоян Т.А.

ЗАГАЛЬНА ХАРАКТЕРИСТИКА ДИСЕРТАЦІЇ

Вступ. Актуальність теми дослідження. Освіта є однією із головних умов культурного, інтелектуального й економічного розвитку держави. За плечима українського суспільства на цей час усталені традиції, які полягають у широкій участі громадськості в розбудові освітніх закладів, повазі до приватної ініціативи, визнанні прав особистості на вибір змісту навчання. Ставлення до релігії та релігійного виховання в сучасному суспільстві досить суперечливе і викликає гострі дискусії. Українське православне духовенство нині виступає силою, яка підтримує освітні традиції. При українських храмах зростає популярність недільних шкіл. У деяких сучасних школах відкриваються профільні класи духовно-просвітницького спрямування. У таких умовах зростає суспільний інтерес до вивчення функціонування церковнопарафіяльних шкіл в минулому України, адже вони вписали помітну сторінку в історію освіти та виховання. Цей процес був перерваний десятиліттями радянської влади. Нині він потребує якісно нового осмислення.

У вітчизняній історичній науці формується нова концепція історії України, переосмислюється роль церкви у суспільних процесах, що зумовлює наукову значимість теми дисертації. Залучення до широкого обігу нових матеріалів сприяло тому, що діяльність православної церкви в Україні у сфері освіти наприкінці XIX – на початку XX ст. стала не такою однозначною, якою вона вважалася до того. Тому в наукових колах значно поширився інтерес до дослідження культурно-просвітницької функції духовенства.

Зв'язок теми дисертації з науковими програмами, планами, темами. Дисертаційна робота здійснена в рамках науково-дослідної теми „Історія формування і розвитку Української держави” (державний реєстраційний номер 01БФ046-01), включеної до комплексної наукової програми Київського національного університету імені Тараса Шевченка „Наукові проблеми державотворення України”. Тема дисертації затверджена Вченою радою Київського національного університету імені Тараса Шевченка 22 квітня 2003 року, протокол № 8.

Об'єктом дослідження є урядова політика Російської імперії у сфері початкової освіти духовного відомства, починаючи з 80-х років XIX ст. і до 1917 року.

Предметом дисертаційного дослідження є функціонування церковнопарафіяльних шкіл Лівобережної України в системі освітньої урядової політики царського самодержавства в 1884-1917 роках.

Територіальні межі дослідження охоплюють три губернії Лівобережної України (Чернігівську, Полтавську і Харківську), які перебували у складі Російської імперії. Обрання таких територіальних меж зумовило можливість виявити закономірності розвитку церковнопарафіяльних шкіл і з'ясувати регіональні особливості їхньої діяльності.

Хронологічні рамки дослідження обумовлені внутрішньою логікою подій і охоплюють період 1884-1917 років. Верхня хронологічна межа дисертаційного дослідження – 1884 рік – обумовлена затвердженням „Правил про церковнопарафіяльні школи”, згідно з якими заклади даного типу набули нового статусу в Російській імперії. Нижня – 1917 рік – зумовлена докорінною зміною політичного устрою Російської імперії внаслідок революційних подій 1917 року.

Мета даної дисертаційної роботи – виявити та проаналізувати особливості еволюції освітньої урядової політики царського самодержавства щодо церковнопарафіяльних шкіл Лівобережної України протягом 1884-1917 років, створити цілісну картину їх виникнення та діяльності, узагальнити основні тенденції їхнього розвитку. Для досягнення поставленої мети ставляться такі **основні завдання**:

- визначити ступінь наукової розробки теми та джерельної бази дослідження;
- проаналізувати основні передумови реформування початкової освіти духовного відомства;
- відтворити процес створення мережі церковнопарафіяльних шкіл та виявити джерела їхнього матеріального забезпечення;
- простежити динаміку учнівського контингенту, статевий склад і соціальне походження учнів;
- охарактеризувати специфічні особливості організації навчально-виховного процесу в церковнопарафіяльних школах, рівень їхнього методичного забезпечення;
- з'ясувати склад викладацького корпусу і процес підготовки вчителів для шкіл даного типу;
- дослідити внесок православного парафіяльного духовенства у справу організації та функціонування церковнопарафіяльних шкіл.

Методологічна база роботи ґрунтується на основі принципів науковості, історизму, об'єктивності. При написанні дисертації були використані загальнонаукові та спеціально-історичні методи. Зокрема, конкретно-пошуковий (аналіз і систематизація джерел з проблеми), історико-географічний (вивчення специфіки регіонального розвитку церковнопарафіяльних шкіл), хронологічний (дослідження динаміки змін мережі шкіл у часовій послідовності), а також історико-аналітичний, порівняльно-історичний і метод статистичного кількісного аналізу.

Наукова новизна отриманих результатів полягає в тому, що вперше з позицій сучасної методології розкрито особливості освітньої урядової політики Російської імперії, Синоду, місцевої влади та приватної ініціативи щодо церковнопарафіяльних шкіл Лівобережної України протягом 1884-1917 років. Зроблено узагальнюючий аналіз процесу функціонування церковнопарафіяльних шкіл, визначено ступінь ефективності їхньої роботи у справі навчання та виховання підростаючого покоління; показано прагнення частини служителів церкви і передових вчителів на початку ХХ ст. до викладання у школах українською мовою; спростовано ряд концептуальних

положень радянської історіографічної науки щодо окремих фактів діяльності церковно-парафіяльних шкіл та ролі духовенства у поширенні освіти.

Практичне значення дисертації полягає в тому, що висновки, узагальнення та фактичний матеріал її можуть бути використані у процесі викладання історії церковної освіти в Україні, при підготовці навчальних посібників, наукових праць, розробці лекцій з вітчизняної історії, при написанні видань краєзнавчого характеру, а також у музейній і бібліотечній справі.

Апробація основних положень дисертації здійснювалась у формі виступів на Міжнародній науковій конференції „Історія релігій в Україні” (Львів, травень 2003, 2004 рр.), Полтавській науковій конференції з історичного краєзнавства (Полтава, грудень 2003 р.), Всеукраїнській науково-практичній конференції „Православ'я – наука – суспільство: проблеми взаємодії” (Черкаси, травень 2004 р.), науково-практичній конференції „Національна ідентичність у контексті політичного процесу: історія і сучасність” (Черкаси, 2004), Міжнародній науковій конференції „Релігія і громадянське суспільство” (Чернівці, квітень 2004 р.). Зміст дисертації обговорювався на кафедрі давньої та нової історії України Київського національного університету імені Тараса Шевченка.

Публікації. Основні положення дисертації знайшли своє відображення у 17 публікаціях, з них – одна колективна монографія, 7 є науковими статтями у фахових виданнях.

Структура дисертації обумовлена логікою розкриття теми, специфікою мети і завдань та характером дослідження. Дисертаційне дослідження складається із вступу, чотирьох розділів (дев'ять параграфів), висновків та списку використаних джерел і літератури. Загальний обсяг дисертації становить 247 сторінок, у тому числі основний текст – 199 сторінок, список використаних джерел і літератури – 48 сторінок (433 найменування).

ОСНОВНИЙ ЗМІСТ ДИСЕРТАЦІЇ

У першому розділі „Історіографія та джерела” аналізується історіографічна традиція та характеризуються джерела теми, що відображають основні напрямки дослідження історії початкової церковної освіти.

Загальні праці з історії початкової освіти почали з'являтися наприкінці XIX – на початку XX ст.¹ У них вміщено важливий фактичний матеріал та проаналізовано політику уряду щодо освіти, приділено увагу проблемам організації навчального процесу в церковнопарафіяльних школах.

Становить інтерес праця М.В.Чехова, у якій вперше зроблено спробу об'єктивного аналізу етапів розвитку початкової освіти, проаналізовано перешкоди в шкільній справі.² Автор намагався неупереджено охарактеризувати діяльність церковнопарафіяльних шкіл, порівняти їх із початковими школами відомства міністерства народної освіти.

З кінця XIX ст. з'явилися загальні праці, які висвітлювали розвиток церковних початкових шкіл, і написані вони були переважно представниками духовенства.³ Незважаючи на певну заан-

гажованість, у них аналізується ставлення духовенства до народної освіти, дається оцінка заходам, що їх вживало церковне керівництво з метою розширення мережі шкіл.

На рубежі XIX-XX ст. було видано регіональні статистичні дослідження з історії церковної освіти. У них досліджено динаміку зростання шкіл, контингент учнів та учительського персоналу. Одними із перших було опубліковано праці по окремих регіонах Лівобережної України.⁴

В історіографії досліджуваної теми дореволюційного періоду закладено передумови створення бази для розробки проблеми. Значення цих праць для дослідників полягає у наявності в них фактичного і статистичного матеріалу.

¹ *Кудрявцев П.* К вопросу о характере народной школы (По поводу некоторых суждений нашей периодической печати о церковно-приходских школах). – К., 1898; *Григорьев В.В.* Исторический очерк русской школы. – М., 1900; *Демков М.И.* Начальная народная школа, ее история, дидактика и методика. – М., 1911.

² *Чехов Н.В.* Народное образование в России с 60-х годов XIX в. – М., 1912.

³ *Смирнов П.* Церковно-приходская школа. Упадок ее на западе Европы и значение для России. – СПб., 1887; *Петрищев А.* Церковь и школа. – СПб., 1906; *Корольков К.* Личность императора Александра III и воссоздание им церковной школы. – К., 1909; *Миропольский С.* Очерк истории церковно-приходской школы от первого ее возникновения на Руси до настоящего времени. – СПб., 1910.

⁴ *Шаховской М.Л.* Начальная народная школа в Харьковской губернии. – Х., 1892; *Яцевич Ю.В.* Начальное народное образование в Полтавской губернии. – Полтава, 1894; *Хижняков В.* Народное образование в Черниговской губернии // *Русская мысль.* – 1897. – Книга VI. – С. 22-43; *Фомин П.* Начальное народное образование в Харьковской губернии. – Х., 1899.

У 20-30-ті роки XX ст. з'явилися публікації, що мали здебільшого описовий характер.¹ У них підсумовано діяльність початкових шкіл Російської імперії. Автори критикували патріархальний уклад церковнопарафіяльних шкіл і діяльність духовенства у сфері народної освіти.

Після Другої світової війни було поновлено дослідження з проблем освіти. Наприкінці 40-х – на поч. 50-х рр. XX ст. з'явилися монографії з історії початкової освіти, в яких були й окремі відомості про церковнопарафіяльні школи. Вивчення історії школи продовжили М.Ф.Даденков, А.Г.Рашин, М.О.Константинов, В.Я.Струмінський.² Праці цих авторів хоча й не висвітлювали безпосередньо проблематику церковнопарафіяльних шкіл Лівобережної України, проте торкалися напрямків політики царського уряду в галузі початкової освіти.

Антирелігійна кампанія кінця 50-х – 60-х рр. XX ст. супроводжувалася появою досліджень, у яких церква трактувалася як ворог освіти, критикувалася участь духовенства у діяльності шкіл.

Останні розглядались як доповнення до церкви, разом з якою мали виховувати підростаюче покоління в релігійному дусі.³

Одним із головних напрямків вивчення освіти в Україні стало дослідження школи окремих регіонів. Першим на дисертаційному і монографічному рівнях історію народної освіти Лівобережної України минулого почав досліджувати В.Й. Борисенко. Одне з головних місць у працях ученого займає характеристика діяльності церковнопарафіяльних шкіл у межах Полтавської, Чернігівської та Харківської губерній. Автор навів цікаві, почерпнуті з архівних джерел, відомості про динаміку зростання кількості шкіл, роль земств, сільських громад у поширенні їх. Незважаючи на те, що робота обмежена рамками – 60-90-ми XIX ст., дисертація та монографія В.Й. Борисенка започаткували систематичне вивчення історії народної освіти Лівобережної України, у тому числі й початкових шкіл духовного відомства пореформеного періоду.⁴

Отже, 50-ті – 80-ті рр. XX ст. стали часом розширення тематики дослідницької роботи, створення узагальнюючих праць з історії освіти в Україні та її регіонах.

Після проголошення незалежності Української держави та розпаду СРСР змінилися умови й пріоритети дослідницької роботи в галузі історії освіти.

¹ *Каменев С.А.* Церковь и просвещение в России. – М.: Атеист, 1929. – 162 с.; *Медынский Е.Н.* История русской педагогики. – М.: Учпедгиз, 1938. – 498 с.

² *Даденков М.Ф.* История педагогики. – К.: Радянська школа, 1947. – 328 с.; *Рашин А.Г.* Грамотность и народное образование в России в XIX и начале XX в. // Исторические записки. – М.: Наука, 1951. – Т.37. – С. 28-80; *Константинов Н.А., Струминский В.Я.* Очерки по истории начального образования в России. – М.: Госуд. учебно-пед. изд-во Мин-ва просвещения РСФСР, 1953. – 272 с.

³ *Грекулов Е.Ф.* Православная церковь – враг просвещения. – М.: Наука, 1962. – 192 с.; *Грекулов Е.Ф.* Церковь, самодержавие, народ (2-ая половина XIX – начало XX в.). – М.: Наука, 1969. – 184 с.; *Богданов И.М.* Грамотность и образование в дореволюционной России и в СССР. – М.: Статистика, 1964. – 196 с.; *Грищенко М.М.* Великодержавна політика царського уряду в питанні освіти трудящих України // Український історичний журнал. – 1968. – № 7. – С. 51-57.

⁴ *Борисенко В.И.* Сельское начальное образование на Левобережной Украине в 60-х – 90-х гг. XIX в.: Дис. ... канд. ист. наук: 07.00.02. – К., 1976. – 215 с.; *Борисенко В.Й.* Борьба демократических сил за народную школу на Украине в 60-90-х годах XIX ст. – К.: Наукова думка, 1980. – 155 с.

З'явилися дослідження, які хоча й не акцентують увагу на стані освіти в Лівобережній Україні, однак, дають уявлення про національну політику царського уряду щодо українського шкільництва наприкінці XIX – поч. XX ст.¹

Свідченням зростання інтересу до досліджуваної проблематики стало збільшення кількості дисертацій, захищених в Україні. В них з використанням нових методологічних підходів проаналізовано освітню діяльність духовенства.²

Предмета нашого дослідження торкалися й історики діаспори. На увагу заслуговує монографія І.Власовського „Нарис історії української православної церкви”. Праця написана з позицій україноцентризму. Автор засуджує русифікаторські заходи царизму в сфері освіти. У монографії С. Сірополка проаналізовано освітню політику Росії, участь духовенства в організації церковнопарафіяльних шкіл.³

Отже, дослідниками була проведена значна робота з вивченням проблем, пов'язаних із функціонуванням початкових шкіл духовного відомства. Однак, питання щодо ролі церковнопарафіяльних шкіл Лівобережної України в системі освітньої політики Російського уряду протягом 1884-1917 років не було предметом спеціального дослідження.

¹ *Опыты* православной педагогики: Сб. / Сост. А. Стрижев, С. Фомин. – М.: Литерат. учеба, 1993. – 240 с.; *Нариси історії українського шкільництва 1905-1933*: Навч. посібник / За ред. О.В.Сухомлинської. – К.: Заповіт, 1996. – 304 с.; *Шун Н.А.* Церковно-православний рух в Україні (поч. XX ст.). – К.: НАН України. Ін-т історії України, 1995. – 66 с.; *Щербак Н.О.* З історії боротьби царського уряду проти українства і українського слова в II пол. XIX ст. // Наукові записки з української історії: Зб. наук. ст. Переяслав-Хмельницький. – 1999. – Вип. VIII. – С.39-43.; *Даниленко В.М., Кравченко А.А.* Володимир Дурдуківський – педагог, критик, громадський діяч (1874-1938). – К.: Ніка-Центр, 2000. – 72 с.; *Чиненный А, Стоян Т.* Сейте разумное, доброе, вечное... Благотворительность - просвещению // Высшее образование в России. – 2001. - № 5. – С.115-124; *Теоретико-методичні основи християнської педагогіки. Історико-педагогічний аспект: Монографія / Автори: Т.Д.Тхоржевська, І.Я. Мицишин, Ю.А. Щербак: В 2 ч. – Тернопіль: Підручники і посібники, 2002. – 480 с.; Гусев В.І.* Історія України: навч. посібник / В.І. Гусев, Ю.О. Калінцев, С.В. Кульчицький; За ред. С.В. Кульчицького. – К.: Вища школа, 2003. – С.167-190.

² *Стельмах С.П.* Політика самодержавія в області народного образования на Украине в 60-90-х гг. XIX в.: Дис. ... канд. іст. наук: 07.00.02. – К., 1991. – 231 с.; *Гладкий С.О.* Православне парафіяльне духовенство в суспільному житті України на початку XX ст.: Дис. ... канд. іст. наук: 07.00.01. – Полтава, 1997. – 189 с.; *Кравченко Т.М.* Розвиток початкової освіти на Харківщині в другій половині XIX – на початку XX ст.: Дис. ... канд. іст. наук: 07.00.01. – Х., 1999. – 239 с.; *Надтока Г.М.* Православна церква в Україні 1900-1917 років: соціально-релігійний аспект: Дис. ... д-ра іст. наук: 09.00.11. – К., 1999. – 486 с.; *Драч О.О.* Розвиток початкової освіти в Україні (1861-1917 рр.): Дис. ... канд. іст. наук: 07.00.01. – Х., 2001. – 280 с.; *Степаненко Г.В.* Освітня діяльність православного духовенства в Україні (XIX – початок XX ст.): Дис. ... канд. іст. наук: 07.00.01. – К., 2002. – 225 с.;

Кравченко О.В. Благодійна діяльність православної церкви в Харківській єпархії (1799-1917 рр.): Автореф. дис. ... канд. іст. наук: 07.00.01 / Харк. нац. ун-т ім. В.Н. Каразіна. – Х., 2003. – 19 с.

³ *Власовський І.* Нариси історії Української Православної Церкви: В 4 т. – К.: АТ „Книга”, 1998. – Т. III (XVIII – XIX ст.). – 390 с.; *Сірополко С.* Історія освіти в Україні. – К.: Наукова думка, 2001. – 912 с.

Джерельною базою дослідження є комплекс різноманітних архівних та опублікованих звітних документів: історико-статистичних, єпархіальних училищних рад, місцевих спостерігачів церковнопарафіяльних шкіл; постанови земських з'їздів; центральна та місцева періодика.

Основою джерельної бази є документи державних архівів. Значний інтерес становлять документи Центрального державного історичного архіву України в м.Києві (ЦДІА України в м. Києві), які знаходяться у фондах „Київська духовна консисторія” (ф.127), „Управління Київського навчального округу” (ф.707), родинні фонди Галаганів (ф.1475), Скоропадських (ф.1219), іменний фонд Сумцова (ф.2052). Вищезазначені фонди містять документи: постанови, циркуляри Синоду, місцевих органів влади, і міністерства народної освіти, попечителів навчальних округів, кошториси витрат на церковнопарафіяльні школи. Родинні фонди Галаганів, Скоропадських, Сумцова містять відомості про благодійницьку діяльність цих особистостей по підтримці шкіл.

Важливий матеріал про стан церковнопарафіяльних шкіл Полтавської єпархії міститься у Державному архіві Полтавської області (ДАПО). Інтерес являють фонди „Полтавської духовної консисторії” (ф.706), „Полтавської єпархіальної училищної ради” (ф.512), „Дирекції народних училищ Полтавської губернії” (ф.545). У фонді Полтавської духовної консисторії (ф.706) цінність становлять укази Синоду, постанови духовної консисторії. У фонді Полтавської єпархіальної училищної ради (ф.512) збереглися звіти про стан церковнопарафіяльних шкіл, вимоги на придбання підручників для них. Фонд Дирекції народних училищ Полтавської губернії (ф.545) містить відомості про видачу допомоги вчителям шкіл. Ці матеріали дали можливість виявити ступінь участі органів місцевого самоврядування в організації роботи церковнопарафіяльних шкіл.

Особливий інтерес становлять документи, що містяться у Державному архіві Харківської області (ДАХО). Зокрема, вони є у фондах „Харківської духовної консисторії” (ф.40), „Канцелярії директора народних училищ” (ф.266). У фонді Харківської духовної консисторії (ф.40) зберігаються документи про відкриття церковнопарафіяльних шкіл при монастирях та джерела їхнього утримання. У фонді Канцелярії директора народних училищ (ф.266) містяться розпорядження міністерства народної освіти, Синоду, попечителя Харківського навчального округу.

Цінними з даної проблематики дослідження є документи Державного архіву Чернігівської області (ДАЧО), зокрема вони містяться у фондах „Чернігівської духовної консисторії” (ф.679), „Чернігівського губернського по земських і міських справах присутствія” (ф.145). У фонді Чернігівської духовної консисторії (ф.679) зберігаються укази Синоду, накази Чернігівського єпископа,

відомості про учнів церковнопарафіяльних шкіл. Фонд „Чернігівське губернське по земських і міських справах присутствіє” (ф.145) вміщує матеріали про будівництво шкіл.

Певне значення для висвітлення освітньої діяльності церкви мають збірники законів і постанов центральних установ.¹ На початку ХХ ст. з’явилися узагальнюючі звіти про школи духовного відомства.² У них подано інформацію про кількість шкіл, учнів і склад учителів. При

¹ *Сумароков П.* Собрание правил, законоположений и распоряжений Святейшего Синода о церковно-приходских школах и школах грамоты. – Вятка, 1897; *Спасский П.Н.* Сборник правил о школах церковно-приходских и грамоты. – СПб., 1898; *Пругавин А.С.* Законы и справочные сведения по начальному народному образованию. – СПб., 1904.

² *Статистические сведения о церковных школах Российской империи со времен издания Высочайше утвержденных 13 июня 1884 г. Правил о церковно-приходских школах.* – СПб., 1909; *Церковные школы Российской империи к 1907 году (Статистические сведения).* – СПб., 1907.

написанні дисертації використовувалися також звіти училищних рад про стан церковнопарафіяльних шкіл у губерніях.¹

Одним із важливих джерел для написання дисертації стали матеріали періодичних видань: „Полтавские епархиальные ведомости”, „Черниговские епархиальные известия”, „Вера и разум”, „Церковно-приходская школа”, „Церковные ведомости”, „Вера и жизнь” та інші. У них вміщено розпорядження епархіального управління, звіти спостерігачів церковнопарафіяльних шкіл, журнали постанов з’їздів духовенства, спогади з педагогічного досвіду роботи вчителів, умови їх роботи.

Таким чином, джерельна база достатня для того, щоб розкрити тему достовірно і неупереджено. Всього було опрацьовано 29 архівних фондів (101 справа), в результаті чого до наукового обігу введено ряд нових документів. Перспективним напрямком подальшого дослідження проблеми може стати вивчення особливостей функціонування шкіл духовного відомства в Україні у ХІХ – на поч. ХХ ст., їх ролі у наданні початкової освіти, у моральному і трудовому вихованні дітей.

Другий розділ дисертації – „Передумови створення та розгортання мережі церковно-парафіяльних шкіл” – складається із трьох параграфів. У *першому з них* – „Загальний стан початкової освіти на початок 80-х років ХІХ ст.” – проаналізовано законодавчі акти по створенню початкових шкіл. Показано, що, починаючи з 60-х років ХІХ ст., йшов процес розбудови системи освіти. Проводились шкільні реформи, діяльність органів місцевого самоврядування сприяла зрушенням у шкільній справі, з’явилися нові типи початкових шкіл. Поворот у освітній політиці уряду, пов’язаний із виданням 1884 року „Правил про церковнопарафіяльні школи”, був спрямований не на те, щоб передати школу в руки церковнослужителів, а на те, щоб з їх допомогою змі-

цнити свій ідеологічний вплив, тримати народні маси у покорі. У той же час само духовенство було зацікавлене в організації шкіл для дітей, адже воно було давнім просвітителем народу.

У другому параграфі – „Передумови та основні напрямки реформування початкової освіти духовного відомства” – досліджено політику уряду Російської імперії щодо шкіл духовного відомства з початку ХІХ ст., розглянуто діяльність громадських установ, приватних осіб у створенні церковнопарафіяльних шкіл. Показано, що внутрішня політика царської Росії була спрямована на русифікацію українського народу. Проте, не слід нівелювати значенням церковнопарафіяльних шкіл у підвищенні рівня освіченості населення. Синод все ж піклувався про освіту через свої школи: вирішував матеріальні, педагогічні, організаційні проблеми. Починаючи з 1884 року, ці школи отримали державну підтримку і стали основним типом початкових шкіл.

У третьому параграфі – „Створення мережі церковнопарафіяльних шкіл” – висвітлено процес зростання мережі шкіл даного типу. Показано, що церковнопарафіяльні школи становили важливу ланку системи народної освіти. Особливо їхня кількість зросла у 1890 – на поч. 1900-х років, що було пов’язано із збільшенням державних асигнувань на їхнє утримання. Після 1905 року мережа церковнопарафіяльних шкіл почала поступово скорочуватися.

¹ Давыденко В. Отчет Харьковского епархиального наблюдателя школ церковно-приходских и грамоты в учебно-воспитательном отношении за 1898-1899 год. – Х., 1900; Отчет о состоянии церковно-приходских школ и школ грамоты в Полтавской епархии за 1894/95 учебный год. – Полтава, 1896; Отчет о состоянии церковных школ, субсидируемых Глуховским земством в 1903 году. – Чернигов, 1903.

Отже, церковнопарафіяльні школи на Лівобережній Україні протягом 1884 – 1917 років становили одну із важливих ланок системи освіти. Початок 1884 року пов’язаний із тим, що ці школи стали основним типом початкових шкіл. Мережа їх поширення була нерівномірною. Серед губерній Лівобережної України Полтавська займала перше місце по мережі церковнопарафіяльних шкіл.

Третій розділ – „Функціонування церковнопарафіяльних шкіл” – складається з трьох параграфів. У першому з них – „Матеріальне забезпечення” – розглянуто матеріальні витрати на церковнопарафіяльні школи. Висвітлено роль приватних осіб, попечителів, сільських громад, кліру в їхньому функціонуванні. Наголошено на матеріальній підтримці шкіл земствами. Доведено, що матеріальні витрати на ці школи характеризувалися нерівномірністю. Якщо до 1890-х років основним джерелом їхнього утримання були місцеві надходження, то починаючи з 1890 – поч. 1900-х років держава збільшила матеріальні витрати. Аналіз витрат на церковнопарафіяльні школи з боку

місцевих сільських громад дає підстави спростувати точку зору, яка переважала у радянській історіографії, про небажання парафіян навчати своїх дітей у цих школах.

У другому параграфі – *„Характеристика учнівського контингенту”* – прослідковано динаміку учнівського контингенту, статевий склад, соціальне походження учнів церковнопарафіяльних шкіл. Проаналізовано причини нестабільності і нерегулярності відвідування учнями цих шкіл. Відзначено ті переваги, які вони мали порівняно з школами інших типів. Доведено, що у церковнопарафіяльних школах здебільшого навчалися діти незаможних верств сільського населення – селян, ремісників, міщан, духовенства, для яких навчальні заклади інших типів були недоступні.

У третьому параграфі – *„Предмети викладання та організація навчально-виховного процесу”* – відзначено домінування у церковнопарафіяльних школах релігійних дисциплін. Виховання у них ґрунтувалося на християнських принципах. Проаналізовано методичне забезпечення учнів та вчителів. Наголошено на тому, що хоча у цих школах домінували релігійні дисципліни зв'язок із реальністю залишався тісним. Велике значення шкіл полягало у тому, що вони охопили навчанням і дівчаток. Однак, церковнопарафіяльні школи використовувалися урядом Російської імперії для русифікації, викорінення залишків національної свідомості українців.

Таким чином, джерелами утримання церковнопарафіяльних шкіл були місцеві та державні надходження, кошти від приватних осіб, церков, сільських громад, земств. У школах даного типу навчалися переважно діти незаможних верств населення. Хоча у церковнопарафіяльних школах домінували релігійні дисципліни зв'язок із реальністю залишався. Не можна не враховувати того факту, що ці школи використовувалися для русифікації дітей. Однак вони виховали цілі покоління українських селян, дали їм освіту.

Четвертий розділ – „Кадрове забезпечення церковнопарафіяльних шкіл” – складається з трьох параграфів. У першому з них – *„Викладацький корпус”* – проаналізовано законодавчі акти уряду Російської імперії, які визначили статус вчителя церковнопарафіяльних шкіл. Відзначено, що вчителями у них були, в основному, представники кліру. Встановлено, що царський уряд виявляв малу зацікавленість у підтримці й соціальному захисті вчителів цих шкіл. Наслідком цього стала плінність кадрів, залучення молоді та жінок до роботи. Лише на початку ХХ ст. становище вчителів церковнопарафіяльних шкіл стало змінюватися на краще.

У другому параграфі – *„Підготовка вчителів”* – проаналізовано мережу тих навчальних закладів, які готували вчителів для церковнопарафіяльних шкіл. Зазначено, церковне керівництво вживало заходів, щоб забезпечити школи необхідною кількістю вчителів і підвищити рівень їхньої кваліфікації. З ініціативи Синоду створювалися спеціальні навчальні заклади – церковно-учительські школи. Найбільш плідною їхня діяльність виявилася у Полтавській губернії. Наголошено на тому, що для підвищення кваліфікації вчителів проводилися курси, які мали свою спеціалізацію.

У третьому параграфі – *„Роль духовенства у поширенні початкової освіти”* – вказано на вагому роль духовенства у процесі функціонування церковнопарафіяльних шкіл. На священників

було покладено обов'язок викладати у початкових церковних школах Закон Божий та піклуватися про благоустрій школи. Освітня діяльність духовенства частково задовольняла реальні потреби суспільства: вона сприяла підвищенню його грамотності й культурного рівня. Наведено приклади боротьби представників кліру та вчителів за викладання у школах рідною мовою.

Отже, учительські посади у церковнопарафіяльних школах займали світські особи та духовенство. З метою підготовки вчителів для них було створено церковно-учительські школи. Фактично всі проблеми щодо відкриття школи, її благоустрою лежали на плечах священників. Окрім того, деякі з них ставали на захист українського слова перед натиском русифікації в державі.

Внаслідок проведеного дослідження дисертантка дійшла до таких **висновків**:

- У вітчизняній історіографії питання про функціонування церковнопарафіяльних шкіл на Лівобережній Україні впродовж 1884-1917 рр. не було предметом спеціального наукового дослідження. Дана проблема досліджувалась фрагментарно, лише в окремих напрямках і аспектах. Наявна джерельна база дисертаційного дослідження є достовірною та являє собою комплекс архівних і опублікованих документів, які дали змогу автору повною мірою здійснити узагальнюючий аналіз проблеми.
- До реформ 60-х років XIX ст. початкові школи духовного відомства були майже єдиними навчальними закладами, де діти незаможних верств населення могли отримати початкову освіту. Самодержавний уряд утверджувався в думці, що ніхто, крім духовенства, не в змозі так результативно виховувати народ у дусі покірності імперії. У той же час само духовенство було зацікавлене в організації шкіл для народу. З 1884 року уряд видав низку указів щодо освітньої діяльності духовенства, церковнопарафіяльні школи отримали державну підтримку і стали основним типом початкової школи. Церковнопарафіяльні школи були вилучені із відання училищних рад і передані єпархіальним училищним радам.
- Церковнопарафіяльні школи становили одну з важливих ланок системи початкової освіти. Найвищий період їх розквіту припав на 1890-ті і початок 1900-х років. Це пояснювалося збільшенням матеріальних витрат на них із боку держави, адже до цього часу головними джерелами фінансування цих закладів були місцеві органи влади, духовенство, благодійники, сільські громади, церкви й селяни. Після 1905 року мережа церковнопарафіяльних шкіл почала скорочуватися. Роль приватної ініціативи у їх розвитку замовчувалася радянською історіографією. Аналіз витрат на церковнопарафіяльні школи з боку місцевих сільських громад дає підстави спростувати точку зору про те, що парафіяни не бажали навчати своїх дітей у школах даного типу.
- Динаміка учнівського контингенту обумовлювалася соціальними умовами життя учнів. Особливо активізувався процес зростання кількості учнів церковнопарафіяльних шкіл у 90-ті роки XIX ст. і на початку XX ст. Вагоме значення церковнопарафіяльних

шкіл полягало у тому, що вони охоплювали навчанням і дівчаток. Соціальне походження учнів цих шкіл було майже однорідним: діти незаможних верств сільського населення.

- У церковнопарафіяльних школах домінували релігійні дисципліни (Закон Божий, церковнослов'янська мова, церковний спів), однак, зв'язок їх із реальністю все ж залишався тісним (уроки рукоділля, городництва, садівництва). Виховання у цих школах ґрунтувалося на християнських принципах. Школи даного типу мали певні недоліки щодо організації навчально-виховного процесу, що було зумовлено їхнім незадовільним фінансово-матеріальним становищем і традиційним консерватизмом церковного мислення.
- Низький рівень заробітної плати вчителів, відсутність методичних посібників із організації навчально-виховного процесу були звичним явищем. Наслідком цього стала непристигність вчительської посади, плінність кадрів, широке залучення молоді та жінок до роботи в церковнопарафіяльних школах. Окрім того, переважна більшість учителів цих шкіл належала до кліру. Духовне відомство вжило заходів щодо забезпечення власних шкіл необхідною кількістю кваліфікованих викладачів. З метою підготовки вчителів для церковнопарафіяльних шкіл було створено церковно-вчительські школи. Для підвищення кваліфікації вчителів проводилися курси.
- Православне духовенство Лівобережної України не залишилося байдужим до проблем розвитку освіти. Фактично всі питання щодо відкриття шкіл, їх благоустрою лежали на плечах священників. Останні нерідко витрачали на утримання шкіл власні кошти, при відсутності вчителів сами викладали предмети, нерідко ставали на захист українського слова перед натиском загальної русифікації в державі. У деяких церковнопарафіяльних школах протягом першого року навчання велося українською мовою й епізодично викладалася історія України. Такі прояви патріотизму священників мали місцевий характер, однак, вони свідчили про критичне осмислення дійсності, бажання навчати дітей рідною мовою, принаймні на початковому етапі.

Основний зміст та висновки дисертації викладені у публікаціях:

1. *Петренко І.М.* Церковнослов'янська мова як один із навчальних предметів у початкових школах духовного відомства у кінці XIX – на початку XX ст. (на прикладі Полтавської єпархії) // Комплексне дослідження духовної культури слов'ян. Колективна монографія. / Під ред. І. М. Юдкіна. – К.: НАН України, 2004. – С. 27-33.
2. *Петренко І.М.* Навчально-виховний процес у сільських церковно-парафіяльних школах Лівобережної України наприкінці XIX – на початку XX ст. // Український селянин: - Зб. наук. пр. / За ред. С.В.Кульчицького, А.Г.Морозова. – Черкаси, 2003. – Вип. 7. – С. 37-39.

3. *Петренко І.М.* Становлення та розвиток церковнопарафіяльних шкіл на Полтавщині (друга половина XIX- початок XX століття) // Історична пам'ять. Наук. зб. – № 1. – Полтава, 2004. – С. 107-117.
4. *Петренко І.М.* Роль статистичних матеріалів при вивченні історії початкової церковної освіти Лівобережної України наприкінці XIX – на початку XX ст. // Історичні і політологічні дослідження – № 2 (20). – Донецьк, 2004. – С. 12-16.
5. *Петренко І.М.* Педагогічні кадри церковнопарафіяльних шкіл Лівобережної України як носії культури і національної ідеї на початку XX ст. // Наукові записки Вінницького державного педагогічного університету імені М.Коцюбинського. Серія: Історія. Зб. наук. пр. – Вінниця, 2004. – Вип. 8. – С. 76 – 82.
6. *Петренко І.М.* Роль приватної ініціативи у розвитку сільських церковнопарафіяльних шкіл Лівобережної України (1884-1917 рр.) // Український селянин: Зб. наук. праць / За ред. С.В. Кульчицького, А.Г.Морозова. – Черкаси, 2004. – Вип. 8. – С. 107-110.
7. *Петренко І.М.* Політика уряду Російської імперії і Синоду щодо участі духовенства у справі початкової освіти на Лівобережній Україні (друга половина XIX ст.) // Вісник Східноукраїнського національного університету імені Володимира Даля. – № 9 (79). – Луганськ, 2004. – С. 128-134.
8. *Петренко І.М.* Церковнопарафіяльні школи Лівобережної України в системі урядової освітньої політики царської Росії (1884-1917 рр.): історіографічний огляд // Вісник Київського національного університету імені Тараса Шевченка. Серія: Історія. – 2004. – Випуск 74-76. – С. 31-34.
9. *Петренко І.М.* Підготовка вчительських кадрів для церковно-парафіяльних шкіл Лівобережної України наприкінці XIX – на початку XX ст. // Історичний журнал. – № 6. – К., 2003. – С. 39-44.
10. *Петренко І.М.* З історії церковнопарафіяльної школи при Сампсоніївській церкві на Полтавщині // Історія релігій в Україні: Праці XIII-ї міжн. наук. конф. (Львів, 20-22 травня 2003 р.). – Кн. I. – Львів, 2003. – С. 441-446.
11. *Петренко І.М.* Роль духовенства у поширенні початкової освіти на Лівобережній Україні (1884-1917 рр.) // Матеріали II Міжнар. наук.-практ. конф. „Динаміка наукових досліджень, 2003”. Том 3. Історія. – Дніпропетровськ, 2003. – С. 22-23.
12. *Петренко І.М.* Церковнопарафіяльні школи міста Полтави наприкінці XIX – на початку XX ст. // П'ята Полтавська наук. конф. з історичного краєзнавства. Матеріали доповідей і повідомлень (3-4 грудня 2003 р.). – Полтава, 2003. – С. 207-213.
13. *Петренко І.М.* Релігійна початкова освіта на початку XX ст. у контексті духовно-культурної консолідації українців // Науковий вісник Чернівецького університету. Зб. наук. пр. – Чернівці, 2004. – Вип. 203-204. Серія: Філософія. – С. 187-191.

14. *Петренко І.М.* Використання краєзнавчого матеріалу при вивченні історії початкової церковної освіти другої половини XIX – початку XX століття (на прикладі Чернігівської губернії) // Національна ідентичність у контексті політичного процесу: історія і сучасність // Матеріали наук.- практи. конференції. 29 січня 2004 р. – Черкаси, 2004. – С. 140-145.
15. *Петренко І.М.* Висвітлення на сторінках часопису „Полтавские епархиальные ведомости” стану початкової церковної освіти в єпархії (1884-1917рр.) // Історія релігій в Україні. Науковий щорічник. – 2004. – Кн. 1. – Львів, 2004. – С. 450-454.
16. *Петренко І.М.* Жіночі школи у системі початкової церковної освіти Лівобережної України наприкінці XIX – на початку XX століття // Матеріали VII Міжнар. наук.-практи. конф. „Наука і освіта, 2004”. Том 5. Історія України. – Дніпропетровськ, 2004. – С. 45-46.
17. *Петренко І.М.* Роль благодійництва у розвитку церковнопарафіяльних шкіл Полтави наприкінці XIX – на початку XX ст. // Православ’я – наука – суспільство: проблеми взаємодії: Матеріали Другої Всеукр. наук.- практи. конф. – Черкаси, 2004. – С. 151-153.

Анотація

Петренко І. М. Церковнопарафіяльні школи Лівобережної України в системі освітньої урядової політики царської Росії (1884-1917 рр.). – Рукопис.

Дисертація на здобуття наукового ступеня кандидата історичних наук за спеціальністю 07.00.01 – історія України. – Національний педагогічний університет імені М.П. Драгоманова. – Київ, 2005.

У дисертації вперше зроблено спробу на основі комплексного аналізу джерел та літератури об’єктивно проаналізувати політику царського уряду щодо церковнопарафіяльних шкіл. У дослідженні висвітлено основні напрямки реформування початкової освіти духовного відомства, процес створення мережі вищезгаданих шкіл та джерела їхнього матеріального забезпечення. Охарактеризовано динаміку учнівського контингенту, висвітлено особливості організації навчально-виховного процесу в школах, а також проаналізовано їхній викладацький корпус. У дисертаційному дослідженні з’ясовано внесок православного духовенства у справу організації та функціонування церковнопарафіяльних шкіл.

Ключові слова: церковнопарафіяльні школи, православне духовенство, церква, освіта, вчитель, законовчитель, Лівобережна Україна, Російська імперія.

Аннотация

Петренко И.Н. Церковноприходские школы Левобережной Украины в системе образовательной правительственной политики царской России (1884-1917 гг.). – Рукопись.

Диссертация на соискание ученой степени кандидата исторических наук по специальности 07.00.01 – история Украины. – Национальный педагогический университет имени М.П. Драгоманова. – Киев, 2005.

Диссертация посвящена комплексному анализу особенностей правительственной политики царской России по отношению к церковноприходским школам Левобережной Украины в период 1884-1917 гг., а также изучению основных тенденций развития этих школ. Исследование написано на основе анализа разнообразных источников, научных монографий и материалов православной периодической печати тех годов. В диссертации раскрыты предпосылки и основные этапы реформирования начальных школ духовного ведомства, исследовано процесс создания сети церковноприходских школ, показано источники их материального обеспечения. Проанализировано динамику контингента учеников в школах данного типа, их социальное происхождение. Выявлено специфические особенности организации учебно-воспитательного процесса в церковноприходских школах, уровень их методического обеспечения. Также исследовано вклад православного приходского духовенства в дело организации и функционирования вышеупомянутых школ. Сделано попытку систематизации опыта создания и деятельности школ данного типа на Левобережной Украине в период 1884-1917 гг.

С 1884 года правительство Российской империи разрабатывает и издает указы и положения об участии духовенства в начальном народном образовании. Это знаменовало новый этап в развитии школ духовного ведомства, церковноприходские школы получили государственную поддержку и стали основным типом правительственной начальной школы. В то же время духовенство само было заинтересовано в организации школ для народа, так как оно издавна было основным просветителем народа.

Церковноприходские школы Левобережной Украины в период 1884-1917 гг. были важным звеном системы начального народного образования. Сеть их быстро росла. Особенно следует отметить ассигнования на их содержание со стороны местных органов власти, представителей духовенства, меценатов, благотворителей, крестьянских общин, монастырей. Социальное происхождение учеников церковноприходских школ было почти однородным: дети небогатых слоев населения – бедняков-крестьян, ремесленников, мещан, духовенства, для которых школы других типов были фактически недоступны. Большое значение школ данного типа заключалось в том, что они охватили обучением и девочек. Их готовили быть в будущем хорошими хозяйками, матерями, хранительницами домашнего очага. Поскольку церковь в те времена играла большую роль в жизни

крестьян, им нравилось, что их дети воспитывались в школе недалеко от церкви – духовного центра населенного пункта, местным священником, по книгам религиозного содержания, на основе христианских принципов.

В церковноприходских школах Закон Божий и ряд других предметов читали представители духовенства, а также работали светские учителя. Церковное ведомство проводило некоторые мероприятия по обеспечению школ необходимым количеством квалифицированных кадров. С этой целью создавались церковно-учительские школы. Особенно эффективной была их работа в Полтавской епархии. Для повышения квалификации учителей проводились летние педагогические курсы, которые имели разную специализацию.

Церковноприходские школы стали неотъемлемой частью системы начального образования Российской империи. Нельзя не учитывать того факта, что они использовались правительством для руссификации украинского населения и воспитания детей в духе самодержавной идеологии. Препятствовало их открытию бедность населения, недостаточность средств, отсутствие учителей. Несмотря на это, церковноприходские школы Левобережной Украины дали элементарное образование целым поколениям украинских крестьян, учили их нормам христианской морали, что позитивно влияло на формирование их духовности.

Ключевые слова: церковноприходские школы, православное духовенство, церковь, образование, учитель, законоучитель, Левобережная Украина, Российская империя.

Summary

Petrenko I.N. Left-bank Ukraine parish church schools in the educational government policy system of tsarist Russia (1884-1917). – Manuscript.

The dissertation to attain the degree of Candidate of History. Specialty 07.00.01 – The History of Ukraine. – National Dragomanov Pedagogical University. – Kyiv, 2005.

Basing on complex analysis of original sources and literature, for the first time in the dissertation it was tried to find out peculiarities of tsarist government policy as to parish church schools. The main trends of reforming primary education of priesthood department, the process of formation parish church schools net and the sources of there schools material providing were elucidated.

Student contingent dynamics were characterised, peculiarities of teaching and educational process at the schools were found out and their teaching staff was analysed too.

Orthodox priesthood's contribution to organization and work of parish church schools were elucidated in dissertation.

Key words: parish church schools, orthodox priesthood, church, education, teacher, religious teacher, Left-bank Ukraine, tsarist Russia.